

**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ****CIVIL LAW PROTECTION OF HUMAN RIGHTS
IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT****Примак В.Д.,***доктор юридичних наук,
професор кафедри міжнародного приватного,
комерційного та цивільного права
Київського національного торговельно-економічного університету*

У статті розглядаються актуальні питання взаємодії захисту механізмів прав людини і способів захисту цивільних прав та інтересів. Проведено теоретичний аналіз окремих норм спеціального законодавства України, прийнятого у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації. Подано цивільно-правову кваліфікацію збройного конфлікту як відносно самостійного юридичного факту.

Ключові слова: збройний конфлікт, право на ефективний засіб юридичного захисту, цивільно-правова відповідальність, відшкодування шкоди, жертва конфлікту.

В статье рассматриваются актуальные вопросы взаимодействия механизмов защиты прав человека и применения средств защиты гражданских прав и интересов. Проведено теоретический анализ отдельных норм специального законодательства Украины, принятого в связи с вооруженной агрессией Российской Федерации. Сформулирована гражданско-правовая квалификация вооруженного конфликта как относительно самостоятельного юридического факта.

Ключевые слова: вооруженный конфликт, право на эффективное средство юридической защиты, гражданско-правовая ответственность, возмещение вреда, жертва конфликта.

The article deals with actual issues of the relationship between the human rights protection mechanism and the application of civil rights and interests remedies. A theoretical analysis of separate norms of the special legislation of Ukraine, adopted in connection with the armed aggression of the Russian Federation, has been carried out. The civil law qualification of the armed conflict as a relatively independent legal fact is formulated.

Key words: armed conflict, right to an effective means of legal protection, civil liability, compensation for harm, victim of conflict.

Постановка проблеми. Проблематика захисту цивільних прав та інтересів як сама по собі, так і в сполученні з різноманітними аспектами міжнародно-правового захисту прав людини постійно і цілком виправдано перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців [1]. Проте особливої актуальності порушеному питанню надає триваючий стан збройної агресії Російської Федерації проти України, адже внаслідок бойових дій у зоні проведення антитерористичної операції й операції об'єднаних сил, а також через тимчасову окупацію значної частини території нашої держави було створено передумови для масштабних порушень особистих немайнових і майнових прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Стан опрацювання. Попри жваве обговорення на наукових заходах різноманітних аспектів забезпечення реалізації й захисту прав осіб, потерпілих внаслідок агресії Російської Федерації [2], а також незважаючи на наявність ґрунтовних досліджень із питань міжнародно-правового статусу тимчасово переміщених осіб та інших жертв збройних конфліктів [3], у вітчизняному праві вочевидь бракує публікацій, присвячених встановленню закономірностей функціонування механізму правового регулювання цивільних відносин за умов негативного впливу на них різного роду надзвичайних обставин, пов'язаних із міжнародно-протиправними діями іншої держави.

Враховуючи вищезазначене, метою статті є визначення характеру взаємодії міжнародно-правових механізмів захисту прав людини і закріплених національним законодавством способів захисту цивільних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. Своєю постановою від 21 травня 2015 р. № 462-VIII Верховна Рада України схвалила заяву «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав і основоположних свобод» «щодо відступу від окремих зобов'язань, визначених п. 3 ст. 2, ст. 9, 12, 14 та 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ст. 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, на період до повного припинення збройної агресії Російської Федерації, а саме до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, керованих, контрольованих і фінансованих Російською Федерацією, російських окупаційних військ, їх військової техніки з території України, відновлення повного контролю України за державним кордоном України, відновлення конституційного ладу та порядку на окупованій території України».

Зазначене, однак, не усуває обов'язку держави, яка захищається, вживати всіх доступних, у т. ч. й додаткових до передбачених ординарним законодавством (адекватних ситуації, що виникла), заходів

для всебічного впорядкування різноманітних суспільних відносин, ускладнених впливом чинників, пов'язаних із протиправними діями агресора. Тому на різних етапах правового регулювання суб'єктам правотворення і правозастосування слід визначати спеціальні правові засоби або забезпечити належно адаптоване тлумачення чинних правових норм, коректне застосування прямо передбачених ними («ординарних») заходів з метою ефективного захисту осіб, які зазнали різного роду втрат через дії та події, що є зовнішніми виявами міжнародно-протиправної поведінки Російської Федерації.

Перегляду й адаптації підлягає функціонування механізму правового регулювання як абсолютних, так і зобов'язальних (у т. ч. договірних), як регулятивних, так і охоронних цивільних відносин, від належної реалізації змісту яких залежить додержання кореспондуючих йому прав людини і основоположних свобод. До того ж, слід мати на меті забезпечення ефективного захисту суб'єктивних прав та інтересів не тільки фізичних, а й юридичних осіб, на відносини за участі яких поширюється, зокрема, дія Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

Шляхи розв'язання окреслених завдань слід шукати у тісному взаємозв'язку міжнародно-правових норм щодо захисту прав людини і норм національного права. Адже ефективний захист прав жертв збройних конфліктів та інших надзвичайних обставин неможливий без повноцінної реалізації охоронної функції об'єктивного цивільного права, яка постає природним виявом притаманного приватному праву принципу безпеки. До речі, Принципи, дефініції та модельні правила європейського приватного права (Проект спільної системи підходів) [4] пов'язують дію цього принципу, серед іншого, з повним відшкодуванням позадоговірної шкоди, компенсацією немайнових втрат потерпілого, забезпеченням недоторканності особистих немайнових благ людини, можливістю зупинення виконання або припинення договірного зобов'язання. Як можна буде переконатися надалі, окремі з цих правових засобів прямо закріплені у спеціальному законодавстві України, присвяченому правовому регулюванню відносин, ускладнених впливом агресії Російської Федерації.

Насамперед саме до повного відшкодування завданої шкоди (розуміння якого, звичайно, у цьому разі є значно ширшим за вияв однойменного принципу цивільно-правової відповідальності) через застосування таких питомих цивільно-правових заходів, як відновлення становища потерпілих осіб, що існувало до порушення їх прав унаслідок певного міжнародно-протиправного діяння (тобто до реституції), або майнової компенсації матеріальних і немайнових втрат жертв конфлікту, закликають Основні принципи і керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (схвалені Комісією з прав

людини ООН 25 липня 2005 р.; далі – Основні принципи і керівні положення) [5] та Принципи з питань реституції житла та майна біженців і внутрішньо переміщених осіб (Принципи Пін'єйру, схвалені 57-ю сесією Підкомісії з заохочення і захисту прав людини Комісії з прав людини Економічної і соціальної ради ООН) [6]. Положення цих міжнародно-правових документів нині варто розглядати як найбільш певні, визнані принаймні на рівні формування відповідного міжнародного звичаю, критерії для визначення придатності й ефективності національних способів захисту цивільних прав та інтересів для застосування в умовах збройного конфлікту.

Відповідно до п. 20 Основних принципів і керівних положень, «компенсацію слід надавати за будь-яку шкоду, що піддається економічній оцінці в установленому порядку й розмірно до серйозності порушення та обставин кожного випадку, який є результатом грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи: а) фізичну або психічну шкоду; б) втрачені можливості, у т. ч. у сфері працевлаштування, освіти й одержання соціальних пільг; с) матеріальну шкоду й упущену вигоду, включно із втратою можливості заробітку; d) моральну шкоду; е) витрати на правову й експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також послуги психологічних і соціальних служб».

Отже, можна говорити про закономірність взаємозумовлених зв'язків природного і приватного права, прав людини і цивільних (особистих немайнових і майнових) прав, внаслідок чого міжнародно-правова охорона прав людини й основоположних свобод в умовах збройного конфлікту уможлиблюється переважно завдяки застосуванню певних способів цивільно-правового захисту.

Зазначене підтверджує положення п. 10.8 резолюції ПАРЄ від 28 січня 2010 р. № 1708 (2010) «Вирішення майнових прав біженців і внутрішньо переміщених осіб», які закликають забезпечувати ефективність відшкодування втрат відповідній категорії потерпілих осіб через реституцію або компенсацію (де це потрібно) вартості залишеного майна шляхом вжиття таких заходів, як: «10.8.1. компенсація моральної шкоди, пов'язаної з обставинами, через які сталося або затяглося переміщення та виселення; 10.8.2. відшкодування шкоди, завданої внаслідок переміщення та відсутності доступу до полишеного майна, як-от втрата доходу та витрати, яких не було б, якби вони не були змушені покинути свій дім; 10.8.3. компенсація за незаконне знищення чи пошкодження нерухомого майна чи втрата значного рухомого майна, спричинені діями або бездіяльністю органів влади, до юрисдикції яких належить таке майно; 10.8.4. заходи для допомоги та відновлення, що сприяють довготривалим рішенням, як-от створення безпечних умов, реконструкція будинків та інфраструктури в місцях, куди повертаються люди, соціальна й економічна підтримка всіх переміщених осіб, незалежно від того, чи повернуться вони у свій дім; 10.8.5. публічне визнання органами влади відпо-

відальності за порушення прав людини, пов'язаних із переміщенням, детальне розслідування та розголошення інформації про такі порушення, а також порушення, за які окремих винуватців потрібно притягнути до відповідальності; 10.9. забезпечення (де це потрібно) того, що ефективні засоби правового захисту та відшкодування за втрату доступу та прав на майно включені в ширші програми компенсації за неодноразові порушення прав людини».

Легко переконатися, що чи не всі зі згаданих настанов реалізуються за допомогою цивільно-правових за своїм змістом способів захисту – через реалізацію права на відшкодування моральної або майнової шкоди насамперед. Причому у наведених положеннях резолюції ПАРЕ й Основних принципів і керівних положень увиразнено притаманний цивільно-правовій відповідальності принцип повного відшкодування шкоди, який у вітчизняному законодавстві конкретизується через визначення структури збитків, які підлягають відшкодуванню: «1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода)». Так само передбачається й використання обох закріплених ч. 1 ст. 1192 ЦК України способів відшкодування майнової шкоди – «з урахуванням обставин справи суд за вибором потерпілого може зобов'язати особу, яка завдала шкоди майну, відшкодувати її в натурі (передати річ того ж роду і такої ж якості, полагодити пошкоджену річ тощо) або відшкодувати завдані збитки у повному обсязі».

Слід застерегти, що вищезазначені міжнародно-правові документи переважно, хоча й не виключно, орієнтовані на вжиття заходів, спрямованих на захист абсолютних (особистих немайнових і майнових) прав фізичних осіб. Утім, національне законодавство у цьому питанні може бути значно гнучкішим (подекуди й з огляду на вочевидь присутній публічний інтерес) – так, ч. 4–6 ст. 2 Закону України від 02 вересня 2014 р. № 1669-VII «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» передбачено широкий захист інтересів тимчасово переміщених вищих навчальних закладів і наукових установ. На період проведення антитерористичної операції запроваджено мораторій на виконання ними кредитних та інших договірних зобов'язань (крім договорів про надання освітніх послуг), які виникли до переміщення на підконтрольну українській владі територію у зв'язку із проведенням антитерористичної операції. З дня опублікування центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки наказу про зміну місцезнаходження згаданих юридичних осіб: забороняється нарахування пені та/або штрафів на основну суму їх заборгованості із зобов'язань за вищезазначеними договорами, що не припинилися; тимчасово переміщені вищі навчальні заклади і наукові установи не несуть відповідальності за зобов'язаннями, укладе-

ними від їх імені на території, де органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження.

Тобто у цьому разі законодавець: імперативно зупинив виконання вищезазначеними боржниками будь-яких договірних зобов'язань, укладених з високою імовірністю за відсутності безпеки, необхідної для здійснення такими учасниками цивільних відносин дійсно вільного волевиявлення; визначив спеціальні підстави (юридичні факти) для звільнення означеної категорії юридичних осіб від цивільно-правової відповідальності у формі сплати неустойки; забезпечив правову визначеність через вжиття адекватних заходів для запобігання неправомірному використанню правосуб'єктності тимчасово переміщених закладів вищої освіти і наукових установ.

Водночас у визначенні адекватності вжитих законодавцем або юрисдикційним органом заходів для захисту прав та інтересів потерпілої особи слід керуватися ознаками ефективного засобу юридичного захисту, виробленими практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у п. 58 рішення від 22 жовтня 2015 р. у справі «Савінов проти України» «Суд вказує на те, що ст. 13 Конвенції (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – В. II.) гарантує доступність на національному рівні засобу юридичного захисту, здатного забезпечити втілення у життя суті конвенційних прав і свобод незалежно від того, у якій формі вони закріплені в національному правовому порядку. З посиланням на свою попередню практику <...> та на обставини цієї справи Суд робить висновок, що Уряд не довів, що у заявника була практична можливість отримати у зв'язку зі своєю скаргою будь-які ефективні засоби юридичного захисту, тобто засоби, які могли б запобігти виникненню або продовженню порушень або забезпечити заявнику належне відшкодування» [7]. Іншими словами, належний захисний засіб має бути здатний реалізувати принаймні одну – або превентивну, або компенсаційно-відновну – з функцій цивільно-правового захисту.

Принагідно варто наголосити й на доцільності відмежування від засобів правового захисту, яким відповідають національні способи захисту цивільних прав та інтересів, спеціальних гарантій реалізації особистих немайнових і майнових прав, закріплених Законами України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»; від 02 вересня 2014 р. № 1669-VII «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції»; від 20 жовтня 2014 р. № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»; від 18 січня 2018 р. № 2268-VIII «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» тощо.

Натомість у разі запровадження спеціальним законодавством заходів, які по суті є різновидами прямо поименованих у ст. 16 ЦК України способів захисту, ми можемо стверджувати про законодавче конструювання нового правового засобу, спеціально

орієнтованого на обставини, притаманні тим чи іншим надзвичайним ситуаціям.

Так, згідно з ч. 1 і 2 ст. 2 Закону України від 02 вересня 2014 р. № 1669-VII «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», «на час проведення антитерористичної операції забороняється нарахування пені та/або штрафів на основну суму заборгованості із зобов'язань за кредитними договорами та договорами позики з 14 квітня 2014 р. громадянам України, які зареєстровані та постійно проживають або переселилися у період з 14 квітня 2014 р. з населених пунктів, визначених у затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція, а також юридичним особам і фізичним особам – підприємцям, що провадять (провадили) свою господарську діяльність на території населених пунктів, визначених у затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція. Банки та інші фінансові установи, а також кредитори зобов'язані скасувати зазначеним у цій статті особам пеню та/або штрафи, нараховані на основну суму заборгованості із зобов'язань за кредитними договорами і договорами позики у період проведення антитерористичної операції». Відповідно до ч. 3 тієї самої статті вищезгаданого Закону, зазначені норми, за загальним правилом, діють лише щодо договірних зобов'язань, які виникли до 01 січня 2018 р.

Іншими словами, йдеться про спеціальну підставу припинення відносин цивільно-правової відповідальності за порушення кредитних договорів і договорів позики безпосередньо на підставі акта законодавства. У зв'язку з цим можна говорити про законодавчу конкретизацію дії п. 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України, яким закріплено такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, як припинення правовідносин – до того ж у цьому разі припинення вищезгаданих акцесорних зобов'язань зумовлене не їх порушенням, оспорюванням чи невизнанням з боку однієї зі сторін, а виникненням надзвичайної обставини у вигляді збройного конфлікту.

Право знає декілька різновидів таких обставин. Одні з них мають не тільки надзвичайний, а й об'єктивно невідворотний характер – такі обставини найчастіше іменуються непереборною силою і зумовлюють звільнення учасника цивільних відносин від відповідальності (1) та/або припинення зобов'язання через об'єктивну неможливість його виконання (2). Інші – істотно ускладнюють, але не унеможливають виконання зобов'язання загалом, мають для заінтересованої сторони щонайбільше характер випадку, створюючи хіба що суб'єктивну неможливість виконання зобов'язання (3). Тож можна припустити, що законодавець у нормах ст. 2 Закону України від 02 вересня 2014 р. № 1669-VII «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» мав на увазі саме надзвичайну обставину, спроможну створювати істотні ускладнення для виконання кредитних (позикових) зобов'язань й набувати ознак, визначених ст. 652 ЦК України.

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків:

1. У розрізі функціонування механізму правового регулювання цивільних відносин збройний конфлікт має розглядатися як надзвичайна обставина, що зумовлює: а) можливість визначення законом спеціального правового статусу для учасників цивільних відносин, суб'єктивні цивільні права та інтереси яких було порушено внаслідок виникнення такого роду обставин, у т. ч. з установленням особливих гарантій реалізації зазначених прав та інтересів; б) законодавче закріплення тих чи інших спеціальних способів захисту цивільних прав та інтересів, фактичною підставою для застосування яких має слугувати характерна для умов збройного конфлікту подія чи дія; в) врахування впливу зазначеної надзвичайної обставини судом із метою забезпечення додержання засад справедливості, розумності й добросовісності у застосуванні передбачених законом або договором захисних засобів (у т. ч. у тлумаченні змісту належних до застосування правових норм).

2. Ефективний захист прав жертв збройних конфліктів та інших надзвичайних обставин забезпечується через реалізацію охоронної функції об'єктивного цивільного права, яку слід розглядати як природний вияв притаманного приватному праву принципу безпеки. Зазначене пояснюється взаємозумовленням зв'язком природного і приватного права, прав людини і цивільних (особистих немайнових і майнових) прав, внаслідок чого міжнародно-правова охорона прав людини й основоположних свобод в умовах збройного конфлікту уможливорюється переважно завдяки застосуванню певних способів цивільно-правового захисту.

3. Збройний конфлікт у механізмі правового регулювання цивільних відносин здатний поставати як особливо узагальнений, самодостатній юридичний факт, здатний спричиняти спеціально визначені в законі правові наслідки. За будь-яких умов це – подія, що завжди характеризується ознакою надзвичайності, а нерідко також і ознаками невідворотності та/або непередбачуваності. Зазначені критерії слід докладати не до часу виникнення конфлікту (початку бойових дій тощо), а до строку чи терміну (моменту) порушення особистих немайнових або майнових прав потерпілої особи.

4. В умовах збройного конфлікту застосування будь-якого (загального, спеціального – прямо передбаченого законом для застосування у разі виникнення певних життєвих обставин, договірною або іншого, визнаного судом прийнятним) способу цивільно-правового захисту має на меті забезпечення реалізації права людини на доступ до ефективного засобу юридичного захисту.

5. Передбачена цивільним законодавством України система способів цивільно-правового захисту забезпечує ефективний захист учасників як абсолютних (особистих немайнових і майнових), так і зобов'язальних (насамперед договірних) правовідносин, нормальному перебігу яких перешкодили обставини, зумовлені воєнним конфліктом. Відповідні захисні заходи можуть бути застосовані як фізичними, так і юридичними особами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: монографія / за ред. О.Д. Крупчана, В.В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. 400 с.; Харьковская цивилистическая школа: защита субъективных гражданских прав и интересов: монография / под общ. ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Х.: Право, 2014. 672 с.; Хоменко М. Ефективність способів захисту цивільних прав та інтересів у практиці Європейського суду. Юридична Україна. 2016. № 5–6. С. 45–53; Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К.: Алерта, 2017. 494 с.
2. Здійснення та захист прав внутрішньо переміщених осіб: мат. міжнарод. наук.-практ. конф. (20 квітня 2017 р., м. Ужгород) / за заг. ред. О.Я. Рогача, Я.В. Лазура, М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2017. 160 с.; Проблеми захисту прав і свобод вимушених переселенців, а також інтересів громадян або держави на тимчасово окупованих територіях та в районах проведення антитерористичної операції: мат. міжнарод. круглого столу (27 жовтня 2016 р., м. Київ). К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 148 с.
3. Параскева К. Захист внутрішньо переміщених осіб відповідно до Європейської конвенції з прав людини та інших стандартів Ради Європи: посібник. Х.: Право, 2017. 152 с.; Механизмы обеспечения верховенства права для постконфликтных государств. Программы по возмещению ущерба. Нью-Йорк, Женева: ООН, 2008. 42 с. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ReparationsProgrammesRU.pdf>.
4. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). P. 61, 63–64. URL: http://ec.europa.eu/justice/contract/files/european-private-law_en.pdf.
5. Основні принципи і керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (схвалені Комісією з прав людини ООН 25 липня 2005 р.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_e53.
6. Экономические, социальные и культурные права. Реституция жилья и имущества в контексте возвращения беженцев и внутренних перемещенных лиц. Окончательный доклад Специального докладчика Паулу Сержиу Пиньейру. Принципы по вопросам реституции жилья и имущества беженцев и перемещенных лиц. URL: <http://www.refworld.org/cgi-bin/txis/vtx/rwmain/opensslpdf.pdf?reldoc=y&docid=4b2a01262>.
7. Рішення Європейського суду з прав людини від 22 жовтня 2015 р. у справі «Савінов проти України». URL: <http://old.minjust.gov.ua/19622>.